

УДК 811.161.2'374'38

РЕМАРКА "ФАМІЛЬЯРНЕ" У СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Зайцева Ольга Вікторівна,

асп.

Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Статтю присвячено питанням, що стосуються використання ремарки "фамільярне" у словниках української мови та статусу фамільярної лексики загалом. Автор розглядає різні підходи до вивчення фамільярної лексики. Зроблено ряд пропозицій щодо маркування фамільярної лексики та використання ремарки "фамільярне" у словниках української мови.

Ключові слова: словник, ремарка, маркування, фамільярна лексика, експресивно-емоційне забарвлення слова.

Українські лінгвісти неодноразово порушували питання стилістичного маркування лексем у словниках. Зокрема про статус стилістичної ремарки в лексикографічній теорії, задовільність маркування слів у словниках, непослідовність щодо класифікації ремарок йдеться у працях А. Бурячка, Л. Коробчинської, В. Ващенко, В. Русанівського, М. Пилинського, В. Німчука, В. Вихованця, А. Непокупного та О. Ткаченка, Л. Струганець, О. Тараненка, Н. Дзюбишиної-Мельник, С. Бирик, В. Товстенко, Н. Сінкевич. Проте на сьогоднішній день в українській лінгвістиці не існує єдиного погляду щодо природи ремарок, думки вчених різняться і підходами, і критеріями їх диференціації. Найбільше непорозуміння виникає щодо нерозрізнення стильових та стилістичних ремарок, їх різновидів.

У словниках української мови початку ХХ–ХХІ ст., що стали **об'єктом** цієї розвідки, широко використовувано різнотипні ремарки – граматичні, стильові, стилістичні, семантичні. Наприклад, стилістичні ремарки регламентують стилістичні норми, що діють у межах літературної норми. Вони містять вказівку на емоційне забарвлення тієї чи іншої лексеми, як-от: *уроч.*, *пестл.*, *фам.*, *груб.*, *зневажл.* тощо. Виокремлюємо ремарки, що характеризують позитивно забарвлені елементи у реєстрі словників – *уроч.*, *пестл.*, *зменшене*, *зменшено-пестливе*, а також негативно оцінні позначки – *вульг.*, *зневажл.*, *лайл.*, *фам.*, *неодобр.*, *руг.*, *ув.*, *уничж.* тощо. Серед наведених ремарок особливого статусу набуває позначка *фамільярне*, яка може стосуватися лексики, що не лише виражає зневажливе, але і прихильне ставлення мовця до співрозмовника за невимушеного спілкування. Марковані таким чином слова у реєстрі словників і стали **предметом** цього дослідження. **Мета** статті – прослідкувати характер функціонування ремарки *фамільярне* у словниках української мови. Ми зосередимось на лексиці, що позначена ремаркою *фамільярне* в межах одного словника, а також на відмінностях використання цієї позначки в реєстрах словників різного часового зрізу.

Актуальність даного дослідження зумовлена недостатнім напрацюванням теоретичних основ у застосуванні ремарки *фамільярне*, причиною чого є досить складний та неоднозначний статус лексики, нею маркованої. У вітчизняному мовознавстві проблема виокремлення фамільярної лексики мало розроблена, причому варто підкреслити неоднозначне вживання самого терміна *фамільярна лексика*. Найпоширеніший пункт зору щодо фамільярної лексики – це означення її як стилістично знижених слів, що вживаються при невимушеному спілкуванні близько знайомих

осіб без дотримання ними певних умовностей [Тараненко 1996, 131], а власне, ігнорування певної ієрархії у стосунках. У такому випадку доцільно розрізняти два типи фамільярної лексики: *інтимно-фамільярну* та *грубувато-фамільярну*. Відповідно до цього фамільярність вписують або у контекст розмовної, зниженої лексики, або у контекст експресивно-емоційного забарвлення, хоча й зниженого, проте з пестливим відтінком. Так, Л. Коробчинська різновиди фамільярної лексики диференціює в межах розмовних та "просторічних" слів. Зокрема вона подає таку класифікацію: *вештатися, випалити* ("сказати одним духом"), *грошва, завалитися* ("лягти спати"), *здоровило, патли, патлань, чубити* ("бити") – це слова розмовно-фамільярні; натомість *кумекати* ("розуміти"), *клякати* ("випивати"), *петрати* ("розуміти") – це фамільярне просторіччя [Коробчинська 1968, 12]. Однак суттєві відмінності між наведеними словами досить важко помітити, тому запропоновану диференціацію навряд чи можна вважати доцільною. Разом з тим, дослідниця зараховує до фамільярних і пестливі слова. Фактично це означає, що Л. Коробчинська надає фамільярній лексиці статусу емоційно забарвленої і це нам імпонує. Ми поділяємо думку тих науковців, які вважають, що особливістю фамільярної лексики є те, що вона не завжди виражає осуд, а навпаки – показує співчутливе ставлення мовця до кого-, чого-небудь. Інакше кажучи, фамільярну лексику слід розглядати як різновид емоційної. Так, Л. Булаховський називає фамільярно-пестливими слова російської мови на взір: *голубушка, мамочка* (для означення будь-якої особи, що є предметом мовлення), *драгоценный (мой), красавец*. В українській мові їхніми відповідниками є слова на зразок: *дружище, голубонька, розумнице (моя)* тощо [Коробчинська 1963, 46]. Зразком грубувато-фамільярної лексики можна вважати лексеми на взір: *пришелепкуватий, розтелена*. Зрештою, О. Тараненко узагальнив різні підходи до вивчення фамільярної лексики. Дослідник розглядає категорію фамільярності як вияв емоційного ставлення мовця до предмета мовлення чи самого адресата, прирівнюючи цю категорію до інших виявів емоційності, зокрема пестливості, згрублості. Отже, фамільярність виражає емоційну характеристику лексичних одиниць, що застосовується для стилістичної кваліфікації експресивно-емоційно забарвлених слів [Тараненко 1996, 131]. Можна погодитися з О. Тараненком у тому, що категорія фамільярності охоплює і прихильне, і неприхильне ставлення мовця до співрозмовника за невимушеного спілкування. Саме тому ця лексика може мати й виразно негативне забарвлення, якщо йдеться про безцеремонне, нетактовне ставлення до адресата, і навіть про зверхність. Дослідник наголошує, що стилістичний статус фамільярної лексики замикається сферою "панібратських" стосунків мовця і адресата [там само]. Вважаємо доцільним, услід за О. Тараненком, поділяти фамільярну лексику на інтимно-фамільярну (*грошенята, молодчага*) та грубувато-фамільярну (*втелющитися, співака*).

Фамільярну лексику у словниках зазвичай марковано ремаркою *фамільярне*. Вперше в українській лексикографії таку ремарку подано у "Російсько-українському словнику" за редакцією А. Кримського (1924 р., вийшло лише 3 томи). У цій праці цілком виправдано позначено як *фамільярні* слова на взір: *басаман, викурювати, вояка, давнезний, невмирака, пани-брати* тощо.

Серед мовознавців, як чужоземних, так і вітчизняних, досі точаться дискусії щодо природи позначки *фамільярне*, а власне: чи вважати таку ремарку вказівкою на

емоційну характеристику лексем, чи вказівкою на належність мовної одиниці до усних форм мови, тобто лише на сферу її вживання. Існує кілька поглядів на цю проблему. Л. Коробчинська першою в українському мовознавстві помітила неоднозначне функціонування ремарки *фамільярне* у словниках української мови [Коробчинська 1968]. Дослідниця ставить в один ряд із ремаркою *фамільярне* й інші ремарки емоційного змісту, як-от *зневажливе, іронічне* [Коробчинська 1968, 32]. Отже, мовознавець вважає ремарку *фам.* емоційною. Аналогічної думки дотримується російський лінгвіст О. Ємельянова, справедливо зауважуючи, що ремарку *фамільярне* варто зараховувати до емоційних [Ємельянова 2009, 51]. Натомість інша російська дослідниця В. Телія вважає, що ремарка *фамільярне* характеризує "мовні вчинки, а не почуття мовця" [Телія 1986, 129]. На її думку, ремарка *фамільярне*, як і ремарки *урочисте, грубо-просторічне*, має стосунок до типу спілкування, а не до того, що позначає висловлювання, а тому не може належати до емоційних ремарок. Це – функціональна ремарка, тобто стильова, як і ремарка *розмовне* [там само]. Для прикладу В. Телія наводить слова *курнуть "убежать", розкиснуть "становиться вялым"*, які належать до усного розмовного мовлення. Ми вважаємо, що за ремаркою *фамільярне* криється певне емоційне ставлення мовця до об'єкта своєї розмови. Саме так термін "фамільярне" характеризують тлумачні словники (СУМ, ВТС, СУМ-20). Крім того, у "Перспективі тлумачного словника української мови" (1958) подано пояснення щодо вжитку самої ремарки: "*фам.*" – фамільярне слово, що може бути вжито в усній розв'язній, "панібратській" розмові [Перспект СУМу 1958, 31]. Не випадково СУМ з ремаркою *фам.* подає такі слова, як *дівуля, жерунка, зятьок, курдупелька, мамуня, молодчага, насточортити, пузо, шановний, дорогий* (ужив. як зверхньо-фамільярне звертання до чоловіка) тощо. Вважаємо, що всі наведені слова ускладнені емоційним відтінком. Пор.: *Певно, допiк Вам зятьок шановний?* (Р. Самбук). Вживано ремарку *фам.* для експресивно-емоційної характеристики лексем і в деяких перекладних російсько-українських словниках. Зокрема, у передмові до РУСу-69 зазначено, що за допомогою позначки *фам.* відображено характеристику лексики за ступенем емоційного забарвлення [РУС-69, I, 9]. Наприклад: *напихатися "пожадливо їсти", парубійко, шануваннячко* – усе це літературно нормативна лексика.

Однак використання ремарки *фам.* в словниках досить часто не відповідає тому змісту, який упорядники закладають у визначення самого терміна "фамільярне". Так, ремаркою *фам.* означувано слова як літературної розмовної мови (*забаїти, телепнути, проциндрювати, молотити "швидко їсти"* тощо), так і нелітературної (*браток, кобеніти, лафа, шантрапа* тощо). До прикладу порівняймо маркування слів (літера Б) у досліджуваних словниках української мови:

Базікати – Взагалі говорити (УРС – *розм.*, СУМ – *фам.*, РУС-69 *розм.*, РУС-2003 *розм.*, СУМ-20 – *фам.*).

Бецман – Про велику, але неповоротку і ледачу людину; здоровило, вайло, ледащо (УРС – *рідко, розм.*, *фам.*, СУМ – *фам.*, РУС-69 – *прост.*, РУС-2003 – *лайл.*, СУМ-20 – *фам.*).

Бецманка – Жін. до бецман (РУС-69 – *прост.*, СУМ – *фам.*, РУС-2003 – *лайл.*, СУМ-20 – *фам.*).

Блат – Знайомство, зв'язки і т.ін, що використовується в особистих інтересах (СУМ – *фам.*, РУС-69 – без рем., РУС-2003 – *розм.*, СУМ-20 – *розм.*).

Блатний – Належний злодіям, злодійський (УРС – жарг., СУМ – фам., РУС-69 – без рем., РУС-2003 – розм., СУМ-20 – жарг.).

*Бра*² – фам. Те саме, що брате, брати (у звертанні) (СУМ – фам., СУМ-20 – фам.).

Братва – Товариші, друзі (УРС – фам., СУМ – фам., РУС-69 – прост., РУС-2003 – прост., СУМ-20 – фам., жарг.).

Братко – Те саме, що брат¹ (УРС – фам., СУМ – фам., РУС-69 – прост., РУС-2003 – прост., СУМ-20 – фам.).

Братуха – Брат (у 1, 3 знач.) (УРС – фам., СУМ – фам., РУС-69 – прост., РУС-2003 – прост., СУМ-20 – фам.).

Як бачимо, найчастіше нелітературну лексику ремаркою *фамільярне* марковано в УРСі, СУМі та СУМі-20. Серед таких слів є чимало жаргонізмів кримінального походження, як-от: *братва*, *братко*, *братуха*, *блат*. Їх зафіксовано у словнику Л. Ставицької "Український жаргон" (2005). Натомість РУС-69 та РУС-2003 подають вищенаведені слова з ремаркою *просторічне*, що, очевидно, теж вказує на їхній нелітературний статус.

Не завжди зрозумілі стилістичні відмінності слів, маркованих в межах одного словника як *фамільярне* або *вulgарне* чи *грубе*. Пор. у СУМі: *припечатувати "вдарити в обличчя"* – **фам.** і *заїхати "вдарити в обличчя"* – **вulg.**, *тріскати "швидко їсти"* – **груб.**, *лопати "їсти"* – **вulg.** і *мотати "швидко їсти"* – **фам.** Хоча, зважаючи на сучасний мовний вжиток, такі лексеми за ступенем вираження емоцій є однотиповими – мають конотацію несхвалення кого- або чого-небудь, вживаються за невимушеного спілкування. Пор. у наведеному прикладі слово *заїхати* в значенні "ударити кого-небудь в обличчя": – *Ми дуже були такі, знаєте, – ух! І в "диню" могли заїхати, і Ремарком та Андайком зачитуватись* (*Gazeta.ua* від 06 листопада 2013 р.).

Певну неповноцінність ремарки *фамільярне* відчував укладач УРСу І. М. Кириченко. В зазначеній лексикографічній праці біля слів, маркованих як *фамільярне*, він додатково подавав і ремарки *вulg.* або *разг.*: **захмелити** – *фам.*, *вulg.*, **курнути** – *разг.*, *фам.*; **напихатися** – *разг.*, *фам.* [Коробчинська 1968, 12]. Таке комбінування ремарок неоднозначне, адже ремарки *фам.* та *вulg.* належать, на наш погляд, до одного типу – стилістичних, тому їх поєднання є досить суперечливим. Натомість поєднання ремарок різного плану – стильового та стилістичного, як-от *разг.* та *фам.* – цілком виправдане.

Варто зазначити, що термін "фамільярне" (та відповідну ремарку *фам.*) використовувано не в усіх словниках. У сучасній українській лексикографії спостерігаємо тенденцію відповідно до якої упорядники словників безпідставно відмовляються від ремарки *фамільярне*, замінюючи її на близькі за значенням позначки – *груб.*, *груб.-прост.* тощо. Наприклад, у реєстрі РУСу-2003 ремарки *фам.* взагалі не знайдемо, натомість лексика, маркована такою ремаркою у попередніх виданнях перекладних словників, як-от у РУСі-48, РУСі-69, тут послідовно подана з іншими ремарками – *прост.*, *разг.*, *груб.*, *груб.-прост.*: **нюхало** (*груб.*), **пацан** (*прост.*), **пертися** (*прост.*). Подібне спостерігаємо й у російській лексикографії. Зауважмо: термін *фамільярне* та похідне *фамільярна лексика* в україністиці тривалий час перебувало

під впливом поглядів русистів, успадкувавши від них нечіткість критеріїв виокремлення. Не знаходимо ремарки *фам.* у такій авторитетній лексикографічній праці, як "Словарь русского языка" С. Ожегова (1949 р. та наступні видання). Сучасні російські лексикографи також або відмовляються від ремарки *фамілярне*, або ж використовують її як складову стилістичних коментарів з уточненням сфери вживання позначуваного слова. Так, в "Словаре современного русского города" (2003) знаходимо ремарку *фамілярное молодежное, фамілярное студенческое* до слів *академ, ампула*. Ремарка *фамілярне*, безсумнівно, означає об'єктивно сутнісне стилістичного змісту явище в мові, тому уникати її не варто.

Як бачимо, нагальним питання сучасної лексикографії є вироблення чітких критеріїв для маркування фамілярної лексики. Очевидно варто погодитися з позицією О. Тараненка, який у концепції "Нового словника української мови" (1996) уточнює, що ремаркою *фамілярне* насамперед варто маркувати мовні одиниці, що виражають досить вільну, не обмежену певними умовностями поведінку, характерну для спілкування осіб, поєднаних близькими взаємостосунками, або зумовлену бажанням – до речним чи недоречним, виправданим чи не виправданим [Тараненко 1996, 131].

Вважаємо: застосування ремарки *фамілярне* у сучасних словниках української мови повинно здійснюватися у таких випадках:

1. Для характеристики негативного ставлення мовця при фамілярному слововживанні:

а) *грубувато-фамілярних* мовних одиниць, що відрізняються зниженою, грубуватою емоційністю, супроводжувану зазвичай негативною оцінкою осіб, предметів, дій тощо. Наприклад: *дівуля, співака, страховисько, очиська, чудовисько; варнякати "говорити щось недоречно", втелючитися "заходити", напихатися "пожадливо їсти", насолити "нашкодити", пхатися "нахабно заходити кудись"*. Пор. у прикладі із художнього твору: *Тоді, років так до дванадцяти, хлопці не звертали на неї жодної уваги – кому ж буде цікаво бігати за товстою насупленою дівулею (Л. Дереш);*

б) *звертань: дорогий, любий, шановний* (не плутати із вживанням цих слів у їхній первинній функції). Пор.: *шановний професоре! та шановний, звільніть місце!* Наприклад: *Міхнюк сказав: "Спочатку було звільнення вулиці Грушевського та адмінбудівель, і тільки потім здійснюється звільнення ув'язнених, а ми повернули так, що спочатку, шановні, ви відпускаєте ув'язнених, а потім – ми будемо звільняти" (Газета "Дзеркало тижня" від 3 лютого 2014 р.);*

2. Для характеристики позитивного ставлення мовця при фамілярному слововживанні:

а) *інтимно-фамілярної* лексики, якій властива певна "м'якість" експресивно-емоційного забарвлення: фамілярно-дружнє, фамілярно-пестливе, фамілярно-шанобливе. До цієї категорії зараховуємо слова на взір: *друзяка, дурник, грошенята, мамуня, молодчага, парубійко, сказанути*. Наприклад: *Мій батько навів повну хату своїх друзяк, ми засіли перед телевізором, .. майже певні, що Київ переможе (Ю. Андрухович).*

Зважаючи на мету нашого дослідження, доходимо таких висновків:

1. Ремаркою *фамілярне* в проаналізованих словниках означено слова як літературної розмовної мови, так і нелітературної. Переважно таку позначку подано щодо

жаргонізмів кримінального походження, що не відповідає тому змісту, який упорядники словників вкладають у визначення терміна "фамільярний".

2. Поняття "фамільярне" у сучасних лексикографічних працях має характеризувати лексику з точки зору її емоційного слововжитку, а відповідна ремарка *фамільярне* повинна позначати лише літературно нормативні слова, що мають виразне емоційне забарвлення, а саме: виражають надмірну невимушеність, вільність, нетактовність у спілкуванні між близько знайомими людьми. Наприклад: *напихатися "пожадливо їсти", парубійко, шанувальничко, шановний* (як форма фамільярного звертання).

3. Зіставний аналіз показав, що не зовсім зрозумілі стилістичні відмінності окремих лексем, маркованих в межах одного словника як *фамільярне* та *вульгарне, зневажливе, грубе, пестливе*. Такий складний статус фамільярної лексики пов'язаний з тим, що вона близька за своїм емоційним вираженням з інтимно-пестливою або шанобливою лексикою, а з іншого боку – з грубою, зневажливою та жаргонною лексикою. А тому нагальним є вироблення критеріїв маркування фамільярної лексики. Головним критерієм, на нашу думку, є характер вираження думок мовця, почуттів щодо співрозмовника або предмета розмови за невимушеного спілкування.

Маркування лексики ремаркою *фамільярне* у словниках української мови потребує перегляду, проте її не слід вилучати із реєстрів сучасних словників, адже це – важливий аспект фіксації емоційно забарвленої лексики.

Зайцева О. В., асп.

Национальный университет "Киево-Могилянская академия"

Помета "фамільярное" в словарях украинского языка

Статья посвящена вопросам, касающимся использования пометы "фамільярное" в словарях украинского языка и статуса фамільярной лексики в целом. Автор рассматривает различные подходы к изучению фамільярной лексики. Сделан ряд предложений по маркировке фамільярной лексики и использованию пометы "фамільярное" в словарях украинского языка.

Ключевые слова: словарь, помета, маркировка, фамільярная лексика, эмоционально-экспрессивная окраска слова.

Zaitseva O. V., Postgraduate Student

National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

The Linguistic Label "Unceremonious" in Ukrainian Language Dictionaries

The article is focused on the analysis of the dictionary label "unceremonious" in Ukrainian language dictionaries. The author examines different approaches to study of familiar vocabulary in linguistic works. The main characteristic features of familiar vocabulary are being distinguished. Suggestions for marking this vocabulary in Ukrainian language dictionaries are added.

Key words: dictionary, linguistic label, marking, familiar vocabulary, emotionally expressive colour of the word.

Список скорочень

РУС-48 – Російсько-український словник / За ред. М. Я. Калиновича, Л. А. Булаховського. – К., 1948; **УРС** – Українсько-російський словник: в 6-ти томах / За ред. І. М. Кириченка. – К., 1953–1963; **РУС-69** – Російсько-український словник: у 3 томах / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969; **СУМ** – Словник української мови: в 11 томах / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980; **РУС-2003** – Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. – К. : Абрис, 2003; **ВТС** – Великий тлумачний словник / За ред. В. Т. Бусела. – Ірпінь. : Перун, 2004; **СУМ-20** – Словник української мови: у 20 томах/ За ред. В. М. Русанівського. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 2010.

Література:

1. Емельянова, О. Н. Эмоционально-экспрессивная характеристика лексики в толковых словарях / О. Н. Емельянова // Журнал Сибирского федерального университета. Серия "Гуманитарные науки". Т. 2. – Красноярск, 2009. – С. 49–57.
2. Коробчинська, Л. А. Лексика розмовної мови / Л. А. Коробчинська // Питання мовної культури. – К. : Наукова думка, 1968. – Вип. 2. – С. 3–14.
3. Коробчинська, Л. А. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках / Л. А. Коробчинська // Лексикографічний бюлетень. – К., 1963. – Вип. 9. – С. 41–55.
4. Проспект тлумачного словника української мови / Упоряд. П. Й. Горещький. – К., 1958. – 79 с.
5. РУС-69 – Російсько-український словник: в 3 томах / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969.
6. Тараненко, О. О. Новий словник української мови: (концепція і принципи укладання словника) / Олександр Онисимович Тараненко. – К. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 191 с.
7. Тэля, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Вероника Николаевна Тэля. – М. : Наука, 1986. – 141 с.

Стаття надійшла до редакції 10.04.14